

Lexikálna sémantika

Lexikálna sémantika (z gr. *sémantikos* = označujúci) je náuka o význame lexikálnych jednotiek.

Lexéma je bilaterálna jazyková jednotka – má svoju formu (výraz) a obsah (význam). Forma lexémy je zmyslovo vnímateľný zvukový alebo grafický komplex, ktorý je nositeľom lexikálneho významu.

Lexikálny význam slova (LVS) je odraz skutočnosti psychicky spracovaný vo vedomí používateľov jazyka, jazykovo stvárnenný formou slova i vzťahom k iným jednotkám jazyka a konkretizovaný pri použití slova v kontextoch.

Svojimi zmyslami človek vníma veci a javy, ktoré ho obklopujú. Pocity, vnemy a predstavy ako jednoduché psychické odrazy človek vo svojej mysli spracúva. Takto získané individuálne, jedinečné „zážitky“ sa vo vedomí jednotlivcov odlišujú, ale komunikácia vyžaduje, aby sa individuálne rozdiely odstránili. Subjektívne poznatky o danom jave mimojazykovej skutočnosti sa objektivizujú. Dochádza tak k zovšeobecneniu, ktoré je dané interindividuálnou „výmenou názorov“.

Jazyk a myslenie

Slovo je odevom myšlienky. (Demokritos)

Hovoriť a nemyslieť, to je ako strieľať bez mierenia. (A. P. Herbert)

- jazyk a myslenie sú úzko späté, avšak nie totožné javy
- jazyk a myslenie sa vyvíjali vo vzájomnom pôsobení
- poznáme viaceré typy myslenia:
 - **obrazné myslenie** – v pamäti sa reprodukovujú obrazy situácií
 - **technické (praktické) myslenie** – prejavuje sa ako manuálna zručnosť (napr. schopnosť opraviť bicykel)
 - **názorné myslenie** – orientácia v priestore
 - **pojmové myslenie** – stojí na najvyššej úrovni, je dané len človeku
- keď uvažujeme o vzťahu myslenia a jazyka, máme na mysli práve **pojmové**

myslenie

Pojmové myslenie a jazyk

- **pojmové myslenie je rozumové vnímanie javov**
- rozumové vnímanie je typické len pre človeka (na rozdiel od zmyslového vnímania, ktoré majú aj živočíchy)
- pojmovo myslieť znamená **vykonávať myšlienkové operácie** (abstrakcia, konkretizácia, analýza, syntéza, analógia a pod.)
- napríklad význam slova *stôl* „kus nábytku pozostávajúci z dosky pripevnenej vodorovne na nohách alebo podstavci“ sa nevzťahuje ku konkrétnej veci, ale k celej množine vecí – stolov, spĺňajúcich požiadavky, vyjadrené vo význame slova *stôl*; poukázať na konkrétny stôl však môžeme v jedinečnej komunikačnej situácii:

Polož to na stôl.

Kam si mi dala peňaženku? – Čo nevidíš? Je na stole v kuchyni.

Prosím vás, koľko stojí tamten drevený stôl?

Práve „odtrhnutie sa“ od konkrétností dalo človeku neuveriteľný manévrovací priestor, jednu a tú istú vec môžeme podľa potreby jazykovo vyjadriť rozličným spôsobom:

Náš **pes** si sadne, ľahne, príde k nohe, zašteká a podá labku, keď pán chce.

Náš **vlčiak** si sadne, ľahne, príde k nohe, zašteká a podá labku, keď pán chce.

Náš **Nero** si sadne, ľahne, príde k nohe, zašteká a podá labku, keď pán chce.

Jedine človek má schopnosť odpútať sa od vnímania vecí a javov v konkrétnom čase a na konkrétnom mieste – uvažovať o minulosti alebo budúcnosti, predstavovať si niekoho alebo niečo, čo nie je prítomné; jedine človek má fantáziu, dokáže snívať, upravovať v mysli realitu, klamať, jazykovo vyjadriť svoje emócie; napr.:

Predstav si, včera sme stretli Katku.

Pes je najlepší priateľ človeka.

Kto druhému jamu kope, sám do nej spadne.

Milujem ťa!

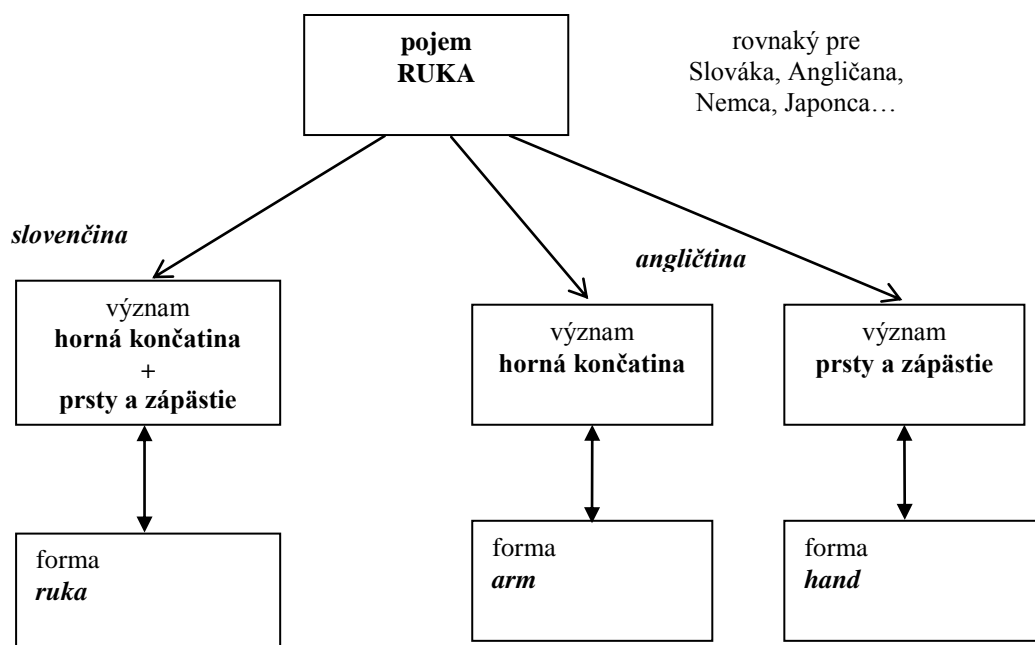
- myslenie nemá formu, nezhmotňuje sa, môžeme ho vnímať jedine prostredníctvom jazyka
- **myslenie je univerzálne**, u všetkých národov v podstate rovnaké
- na druhej strane jeden univerzálny jazyk neexistuje; **každý jazyk je jedinečný** v tom, ako stvára mimojazykovú realitu:

➤ napr. pojmy *ruka* „ľudská horná končatina“ a *prst* „zakončenie hornej alebo dolnej končatiny“ ako súčasti myslenia sú rovnaké na celom svete, ale v jednotlivých jazykoch sa môžu stvárať odlišne:

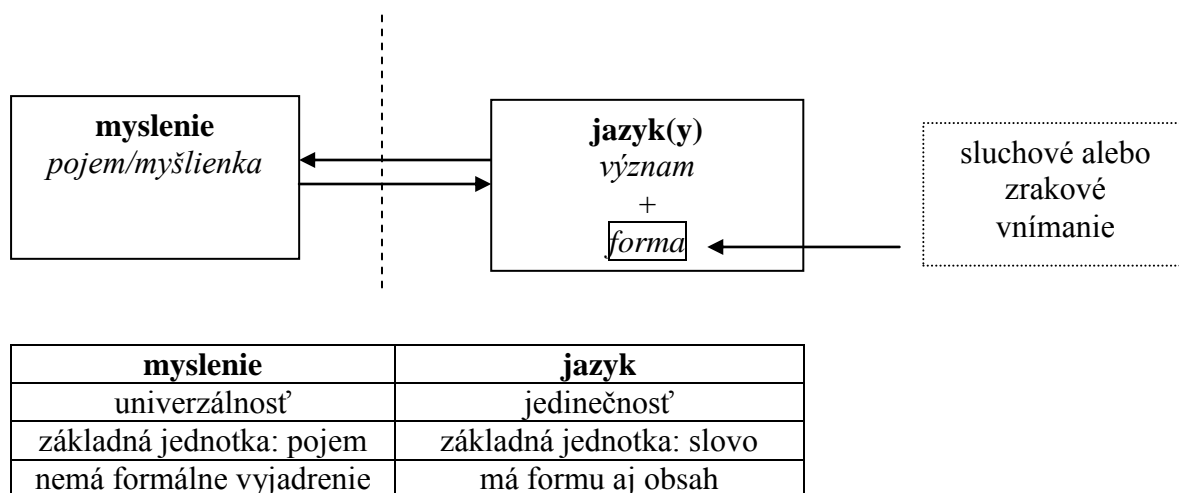
slov. *ruka* „horná končatina“ aj „prsty a zápästie“ – angl. *arm* „celá ruka“, *hand* „prsty a zápästie“

slov. *prst* „jeden z piatich pohyblivých útvarov zakončujúcich dlaň alebo chodidlo“

nem. *Finger* „prst na ruke“ – *Zehe* „prst na nohe“

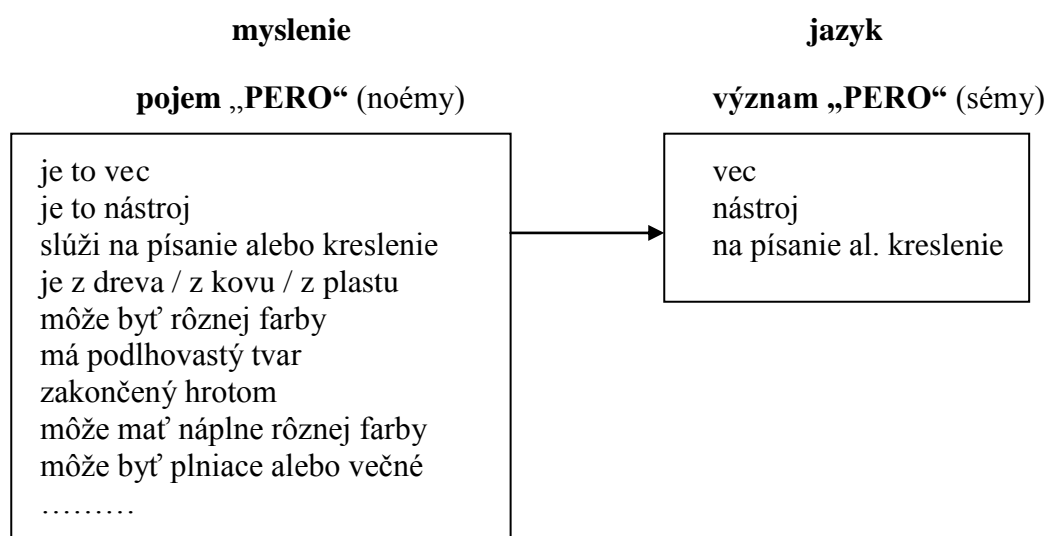

- základnou kategóriou myslenia je **pojmem** (napr. pojem *RUKA*), v jazyku sa pojem stvára ako **význam**; k významu sa priradzuje istá **forma**, ktorú človek vníma prostredníctvom zmyslov (sluchom alebo zrakom) – tak ako list nemožno poslať bez obálky, ani myšlienky nemožno odovzdávať bez jazykového stvárnenia

Aký je vzťah myslenia a jazyka? **Logický pojem** ako **jednotka myslenia** je v slove *spredmetnený vedomý odraz objektu v jeho všeobecných a podstatných vzťahoch*. **Význam** ako **jazyková jednotka** je *vedomým odrazom objektu, ktorý je vyjadrený lexikálnou formou (je v slove spredmetnený) a ktorý vstupuje do paradigmatických a syntagmatických vzťahov so súvzťažnými lexikálnymi jednotkami*.

Pojem patrí do sféry myslenia, je to množina predikácií (súdov, výpovedí), ktoré nazývame noémy. Význam patrí do sféry jazyka, je to zjednodušený pojem, ktorý vytvára množina sém, základných významových jednotiek:

Rozsah poznatkov nositeľov jazyka o denotáte je zákonite väčší než množstvo informácií, ktoré poskytuje lexikálny význam. Lexikálny význam tvorí len výber informácií o príslušnom denotáte. Súhrn poznatkov jazykového spoločenstva o označovanom výseku skutočnosti tvorí **kognitívnu potenciú** lexikálneho významu. Lexikálny význam reprezentuje len **kognitívne minimum** (minimálne množstvo poznatkov o denotáte), pretože v lexikálnom význame sa „len“ výberovo odráža poznaný výsek skutočnosti.

Hoci kognitívna potencia presahuje rozsah jazykového významu, vymedzuje hranice významovo prijateľnej spájateľnosti slov, napr.:

UČITEĽ

kognitívne minimum: „osoba, ktorá učí z povolania“

kognitívna potencia (otvorená množina rozličných vlastností, ktoré sa vyjadrujú lexémami spojitelnými s lexémou učiteľ):

mladý, nový, skúsený, roztržitý, vysoký ... UČITEĽ vychováva, karhá, skúša, rozpráva ...
nie však:

hladký, ťarchavý, svetelný ... UČITEĽ vzniká, lieta ...

Tieto príznaky totiž nie sú súčasťou kognitívnej potencie lexikálneho významu „učiteľ“.

Denotácia a konotácia

Denotácia odráža vecný vzťah k pomenúvanému javu, tvorí základ významu plnovýznamových lexém; konotácia je emotívno-hodnotiaci zložka významu. Denotácia je nevyhnutnou sémantickou zložkou (v rozličných lexémach však nemusí byť rovnako silno zastúpená: porov. slová *lipa* – *čas*), konotácia je fakultatívna, úzko spätá s prítomnosťou pragmatického významotvorného činiteľa. Jadro významu tvorí denotácia, konotačné príznaky sa naň navrstvujú. Konotácia nemusí mať len povahu zovšeobecnenej, intersubjektívnej hodnoty, ktorá sa začlenila do lexikálneho významu (príklad a). V niektorých prípadoch je však konotácia individuálnou záležitosťou jednotlivca a do sémantiky sa nezačlenila (príklad b) (D – denotácia, K, konotácia):

papať:
denotácia „prijímať potravu“
konotácia „kladný emotívny postoj“

špenát:
denotácia: druh jedla pripraveného zo zeleniny s prízemnými tmavozelenými listami“
konotácia: „záporný emotívny postoj“

Monosémia a polysémia

Z významového hľadiska možno lexémy rozdeliť na:

➤ jednovýznamové (monosémické)

solivar „závod na výrobu soli“

liana „popínava rastlina rastúca najmä v trópoch“

kúpalisko „miesto upravené na kúpanie“

náčrtok „kresba v základných črtách, nákres, náčrt, skica“

➤ viacvýznamové (polysémické)

oko

1. „guľovitý orgán zraku uložený v hlave“

2. „čo je podobné oku“

ruka

1. „ľudská horná končatina; jej časť od zápästia s prstami slúžiaca na prácu“

2. „najspodnejšia časť predných končatín opíc“

3. „predmet podobný ruke alebo majúci funkciu ruky“

4. „rukopis, písmo“

kupé

1. „oddelenie v železničnom vozni“

2. „automobil s uzavretou dvojmiestnou karosériou (s pevnou strechou)“

Dôležitosť kontextu

Jednotlivé významy polysémickej lexémy sú kontextuálne determinované. To znamená, že jeden z významov sa aktualizuje v závislosti od kontextu:

Pavol Demitra si zlomil prst. (násilím, tlakom porušiť, rozdeliť)

Jana zlomilo v páse. (zohnúť, ohnúť, prehnúť: zlomiť dievča v drieku)

Fínov sme zlomili až v poslednej tretine. (premôcť, prekonať, zdolať: zlomiť nepriateľa)

Správa ho celkom zlomila. (duševne oslabiť, podlomiť: väzenie ho nezlomilo)

Súčasná aktualizácia viacerých významov je doménou umeleckých textov (porov. aforizmy v cvičeniach).

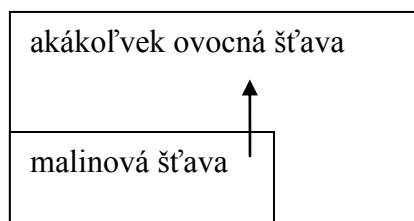
Spôsoby zmeny významu

Pri derivačnej polysémii vznikajú nové významy na základe už existujúcich významov rôznymi spôsobmi. V zásade možno rozlišovať tieto druhy zmeny významu:

1) *Extenzno-intenzné*

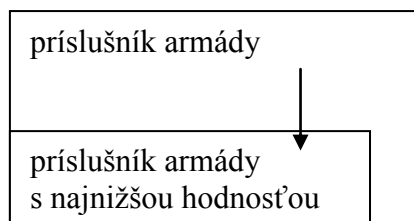
- **zovšeobecňovanie, rozširovanie (extenzia):**

malinovka 1. malinová šťava → 2. akákoľvek ovocná šťava

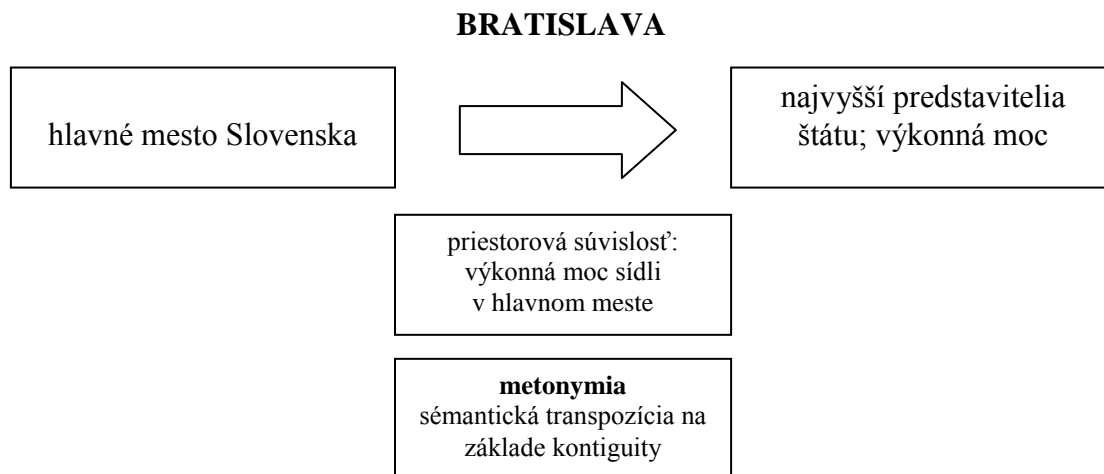
- **konkretizácia, zužovanie (intenzia):**

vojak 1. príslušník armády → 2. príslušník armády s najnižšou hodnosťou

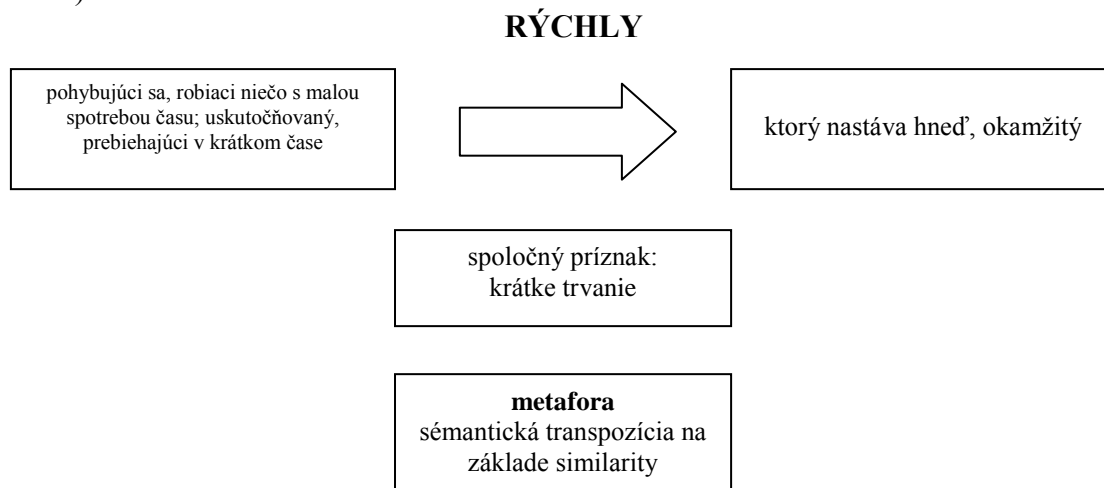

2) Transpozičné

- **metonymia** (kontiguita, priestorová, časová, príčinná a i. súvislosť medzi javmi):
divadlo: 1. budova, inštitúcia → 2. ľudia sledujúci divadelné predstavenie: celé divadlo sa rozosmialo;
Bratislava: 1. hlavné mesto Slovenska → 2. najvyšší predstavitelia štátu; výkonná moc

- **metafora** (similarita – podobnosť medzi javmi, výskyt spoločných príznakov):
kniha 1. slovesné dielo vydané tlačou v samostatnom zväzku → časť žalúdka prežúvavcov
dlh 1. nevyplatený peňažný záväzok, dlžoba → 2. záväzok morálneho rázu
rýchly 1. pohybujúci sa, robí niečo s malou spotrebou času; uskutočňovaný, prebiehajúci v krátkom čase (rýchly hráč) → 2. ktorý nastáva hneď, okamžitý (rýchly zásah)

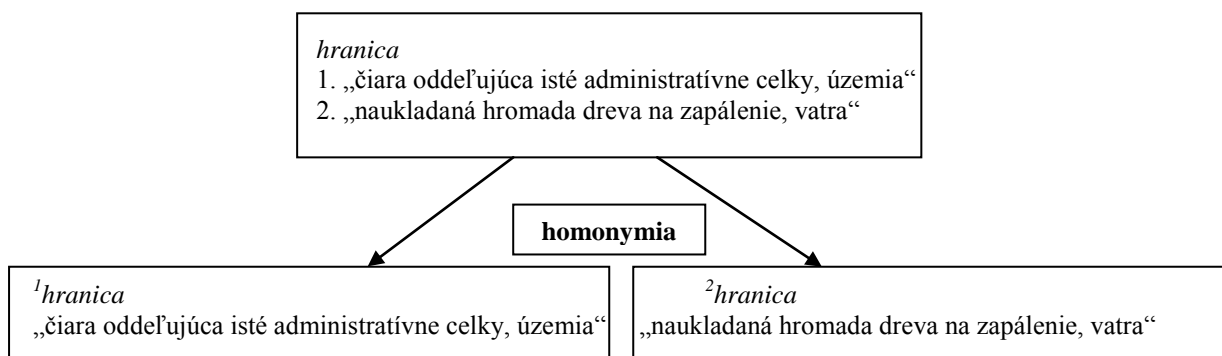

Prieniková množina medzi metaforou aj metonymiou:

plece: 1. časť ľud. tela, 2. časť obleku

líška: 1. zviera, 2. kožušina

Polysémia a homonymia

Medzi homonymiou a polysémiou je priestupná hranica, čo dokumentuje aj rozličné slovníkové chápanie tohto javu, napr. v Krátkom slovníku slovenského jazyka sa slovo *pero* považuje za viacvýznamové – prvé dva významy sú spracované takto:

PERO: 1. jednotlivá zložka pokrývky vtáčieho tela: *vtáčie, pávie pero*; 2. nástroj na písanie alebo kreslenie (atramentom, tušom): *plniace pero*

Keďže v minulosti sa písalo vtáčimi brkami, motivácia druhotného významu „nástroj na písanie“ je zrejmá; v súčasnosti sa však súvislosť medzi prvým a druhým významom prestáva uvedomovať, takže za rovnako primerané by sme považovali slovníkové spracovanie tohto javu ako homonymie, ktoré by mohlo vyzeráť takto:

*pero*¹ jednotlivá zložka pokrývky vtáčieho tela: *vtáčie, pávie pero*
*pero*² nástroj na písanie alebo kreslenie (atramentom, tušom): *plniace pero*